

Het Groninger kleigebied 1770-1860

Cultuurlandschappen als dat van het Groninger kleigebied zijn het resultaat van economische ontwikkelingen in het verleden. De akkers en de graslanden, de boerderijen, de dorpen, de molens en zelfs de bomen: ze hebben allemaal van oudsher een economische functie. Veel van deze landschapselementen hebben momenteel hun oorspronkelijk economisch nut verloren waardoor het landschap ingrijpend verandert. Dit proces van transformatie is niet uniek. Ook gedurende de laat 18e en de eerste helft van de 19e eeuw voltrok zich op de Groninger klei een behoorlijke gedaantewisseling. Een belangrijke motor in deze ontwikkeling was de veranderende economie in dit gebied. Dit had vergaande consequenties voor samenleving en landschap. Onlangs promoveerde de econoom en historicus Richard Paping op de indrukwekkende studie 'Voor een handvol stuivers; werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.' Voor een goed begrip van de veranderingsprocessen in dit gebied is dit boek van grote waarde. Op verzoek van de redactie beschrijft Paping in vogelvlucht de veranderende economie in die dagen en gaat hij op zoek naar landschapselementen waarin we deze transformatie nog steeds kunnen herkennen.

Richard Paping

Gedurende de tweede helft van de 18e eeuw zette zich een ingrijpende verandering van de Groninger kleigebieden in. Eén van de belangrijkste ontwikkelingen was wel de verdubbeling van de bevolking op de Groninger klei tussen 1770 en 1860. Het aantal boeren bleef echter tamelijk stabiel. De toename bestond uit arbeidersgezinnen en ten dele ook uit de gezinnen van middenstanders en neringdoenden. Voor al deze mensen waren natuurlijk nieuwe woningen nodig. Deze werden vooral gebouwd in de oude dorpen, hoewel ook diverse gehuchten met arbeidershuizen ontstonden of verder uitgroeiden. Vaak lagen die gehuchten in de buurt van grote boerderijen, waar de arbeiders werk konden vinden, bijvoorbeeld Broek bij Eenrum en Drieborg bij Beerta. Ondanks het feit dat de arbeiders er weinig in welvaart op vooruit gingen, was er toch sprake van een verbetering van de kwaliteit van de arbeiderswoningen. De uit leem opgetrokken hutten maakten plaats voor

gedeeltelijk stenen bouwsels, met name omdat na 1830 bouwmaterialen relatief goedkoper werden. Wel woonden in de nieuwe huizen, in tegenstelling tot in de 18e eeuw, vaak meerdere gezinnen tegelijkertijd. Een aantal van de grotere van deze arbeidershuizen is gespaard gebleven. De meesten zijn later weer vervangen omdat ze klein en nog steeds weinig gerieflijk waren.

Rijkere boeren

De boeren gingen er in welvaart enorm op vooruit na 1790. De waarde van de grond en daarmee het inkomen daaruit steeg onder druk van de groeiende bevolking. Daarbij hoefden de boeren dit stijgende inkomen niet verder te verdelen, omdat hun aantal tot 1850 niet toenam. Ook ging deze stijgende welvaart niet naar de eigenaren van de grond, zoals dat in Friesland het geval was. Het in de tweede helft van de 18e eeuw gevestigde stelsel van vaste beklemmingen zorgde er namelijk voor dat de landhuren niet meer verhoogd mochten worden, dit in

tegenstelling tot de huren van de Friese pachtboeren. De stijgende welvaart gebruikten de Groninger landbouwers onder meer om hun boerenplaatsen fors uit te breiden en te verfraaien. In 1857 heet het dat de woning van de landman honderd jaar geleden nog 'ongeveer een derde of soms de helft kleiner' was. Veel van de huidige voorhuizen en de schuren stammen dan ook uit de eerste helft van de 19e eeuw. De boerderijen met enorme voorhuizen, die zo karakteristiek zijn voor Groningen en vooral voor het Oldambt, zijn echter veelal later gebouwd. Ook toen bleven de Groninger boeren profiteren van het stelsel van vaste beklemmingen. Ondanks het groter en mooier worden van de boerderijen, lagen ze nog wel steeds op de oude plaats, waar vaak al generaties lang geboerd werd. Herkenbaar zijn soms nog de wierde, de grachten, de singels en de bomen. De laatsten hielden het huis uit de wind en zorgden voor het benodigde hout. Pas na 1850 kwamen er weer boerderijen bij. Deze nieuwe en vaak



Schilderij van grasland met boerderij in de omgeving van Maarhuizen, door Jan Hendriks Aikens 1830. Schoorsteenstuk: eigenaar familie van Wijk te Winsum, foto Elmer Spaargaren.

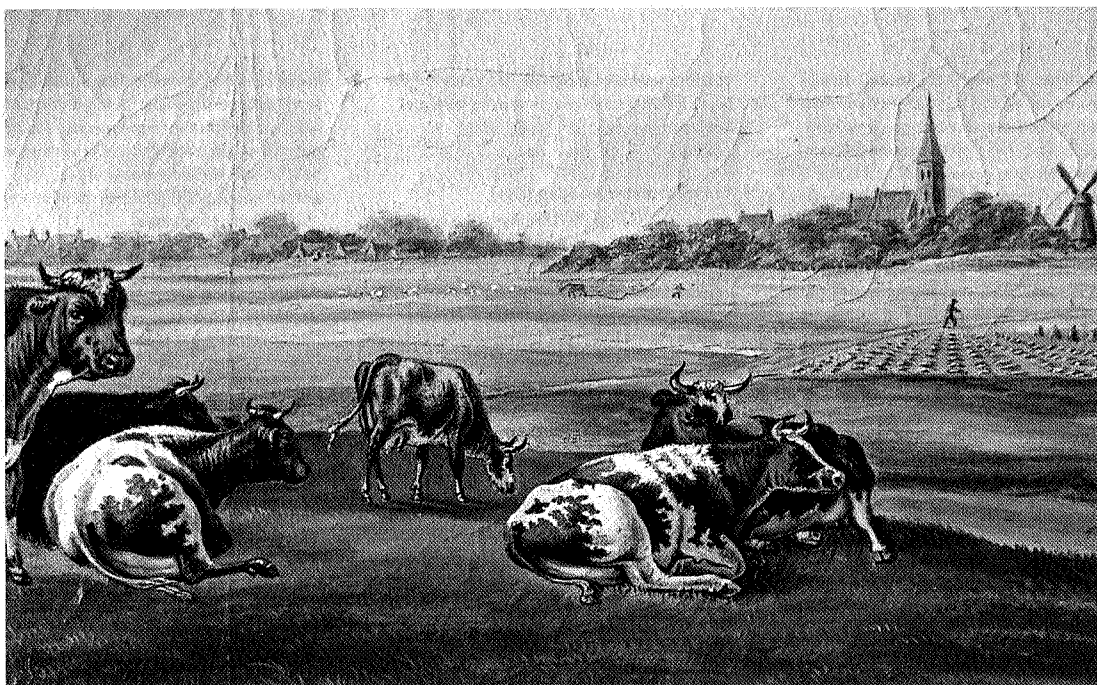
wat kleinere gebouwen werden door pachtboeren meestal in of vlakbij de dorpen neergezet.

Omvangrijke middenstand

Het Groninger kleigebied was een welvarend gebied met een marktgerichte economie en kende zodoende al lang een omvangrijke middenstand. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Drenthe, trachtte niet iedereen alle werkzaamheden zelf uit te voeren. Zo werd het bouwen overgelaten aan de timmerman/metselaar en het bakken van brood aan de bakker. Tevens waren er dorpswinkeltes met kruidenierswaren, koloniale goederen en textiel, benevens talrijke tapperijtjes en herbergen. Ook vonden velen werk in de handel in agrarische producten. Ongeveer 40% van de gezinshoofden was zo buiten de landbouw actief en woonde meestal in de dorpen. Rondom de kerk lagen de huizen van de ambachtlieden en de neringdoenden. De laatsten waren dan wel niet zo rijk als de boeren, maar ze hadden het beduidend beter dan de boerenarbeiders. In de huidige kernen zijn nog veel van hun woningen te herkennen. Na 1820 werden de huizen daar vaak verbeterd of vernieuwd, mede omdat de welvaart van de dorpsmiddenstand toen steeg.

Veranderende samenleving: een nieuw landschap

Met deze ingrijpende sociaal-economische ontwikkelingen veranderde ook het landschap. Een belangrijk kenmerk daarvan was de molen. Vele industriële windmolens verzezen in deze periode in het kleigebied. Tussen 1770 en 1860 steeg zo het aantal koren- en pelmolens van 94 naar 154. De groei van zaagmolens (van 5 naar 18) en oliemolens (van 1 naar 25) was nog spectaculairder. Het silhouet van ieder dorp werd nu mede beheerst door een molen. De groei van het aantal molens ging ten dele ten koste van het oudere centrum van industriële molens: de Zaanstreek. De molens in de



Detail uit het schilderij van de familie van Wijk, foto Elmer Spaargaren.

kleigebieden hadden namelijk het voordeel dat hun grondstoffen (rogge, gerst en koolzaad) uit de buurt kwamen en er in Groningen veel vraag naar molenafval en veekoecken was, met name bestemd voor het mes-ten van vee. Om grootschalige produktie mogelijk te maken verving men ondertussen de oude standaardmolens door de beduidend grotere achtkantige bovenkruiers. Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw werden eveneens in kleine poldertjes steeds meer watermolens gebouwd, om de afwatering te verbeteren. Mede hierdoor kon de akkerbouw zich sterk uitbreiden. Zo wordt in het provinciaal verslag van 1830 gemeld 'dat, in de laatste jaren vooral, vele inpolderingen hebben plaats gehad, waardoor

geheele velden, te voren met water bedekt en alleen in den zomer eenige weide voor het vee opleverende, in vruchtbare akkers zijn herschapen.' Rijtjes watermolens waren zo in het lage midden van de provincie aan de horizon te zien.

Landhonger

Grond werd steeds meer waard, zodat het aantrekkelijk werd om nieuw land te winnen. Vooral als het goed ging met de landbouw (hoge landbouwprijzen) investeerden de boeren veel geld in inpolderingen. Tussen 1770 en 1860 nam zo het landbouwareaal met bijna tien procent toe. Te noemen vallen onder meer de Ruigezandsterpolder (1795), de Noordpolder bij Warffum (1811),

de Finsterwolderpolder (1819), de Uithuizerpolder (1827) en de Oostpolder bij Bierum (1841). In de polder werden wel nieuwe boerderijen neergezet. De namen verwijzen vaak naar plaatsen binnen de oude dijken zoals Nieuw-Lotven, Nieuw-Smeersum en Buitenbosch (allen in de Noordpolder). Het nieuwe land gebruikte men voor de akkerbouw, want de vruchtbaarheid was groot en akkerbouw garandeerde dan de hoogste geldopbrengst.

De meest opvallende ontwikkeling op de klei tussen 1770 en 1860 was de sterke toename van het areaal akkerland ten koste van de oude eeuwige graslanden. Alleen al tussen 1807 en 1862 steeg het percentage

